

УДК 81'367.633:81'373.611

Світлана Галаур

ОБ'ЄКТНА СИТУАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕФІКСАЛЬНО- ПРИЙМЕННИКОВОЮ КОРЕЛЯЦІЄЮ

Стаття є спробою довести, що префіксально-прийменникова кореляція дієслівного предиката бере активну участь у семантико-синтаксичній організації речення. Досліджено семантичний тип співвідношення префікса й прийменника «контакт з об'єктом», звернено увагу на специфіку заповнення предикатної та правобічної позицій у синтаксичних структурах із префіксально-прийменниковою кореляцією об'єктного характеру.

Ключові слова: об'єктні семантико-синтаксичні відношення, дієслівний предикат, префіксально-прийменникова кореляція, семантичний тип префіксально-прийменникової кореляції.

Проблема функціонування префіксально-прийменникової кореляції в реченнях з об'єктними поширювачами знайшла належне висвітлення в працях багатьох мовознавців [4; 5; 8], однак про остаточне розв'язання її не може бути й мови. Актуальними на сьогодні постають спроби аналізу умов уходження об'єктного поширювача на засадах облігаторності в речення з префіксально-прийменниковою кореляцією, особливостей репрезентації в цих синтаксичних структурах об'єктної ситуації. Такий підхід дає змогу вичленувати окремі семантичні різновиди префіксально-прийменникової кореляції. Детальний опис одного з них – «контакт з об'єктом» – є, власне, метою нашої розвідки.

Об'єктна ситуація, яку описують речення з узгодженням префікса й прийменника, передбачає двох учасників – суб'єкт і об'єкт, базується на семантичній категорії об'єктності й представляє об'єктні семантико-синтаксичні відношення. Критерієм для виділення в реченні цих відношень, що встановлюються на рівні валентної рамки предикат + об'єктний поширювач, тобто між дією та предметом, на який її спря-

мовано або якого вона стосується, слугує передусім лексичне значення дієслівного предиката. В українській мові окремий тип становлять так звані об'єктні вербативи, які інтенційно зорієнтовані на сполучуваність з об'єктними поширювачами. Найтиповішим репрезентантом значення об'єктності виступає безприйменникова відмінкова форма, облігаторність якої мотивована транзитивністю дієслова-предиката, тобто здатністю дії, вираженої ним, поширюватися, спрямовуватися на об'єкт – конкретний предмет, особу чи іншу якусь істоту, що виступають у валентно зумовленій правобічній позиції [2, с. 247–248]: *Ониська відкинула на покуть вишивання* (В. Симоненко); *Щоб не стояти зараз без роботи, Федір відігрібає руками пісок* (В. Яворівський); *...провели заводчани Катра того на пенсію* (О. Гончар); *Він [Данило] трічі поцілував сестру, одірвав її од себе і швидко пішов до болота* (М. Стельмах). Обов'язкове функціонування прийменниково-відмінкових об'єктних конкретизаторів також зумовлене значеннєвою структурою предиката. Наприклад, облігаторна валентність характерна для дієслів зі значенням «віра» (*вірити*), «опіка» (*упадати*), «прохання» (*просити*, *вимолювати*), «узгоджена дія» (*брататися*, *взаємодіяти*, *дружити*, *контактувати*) тощо: *Іван Франко вірив у свій народ* (П. Тичина); *...мати тут убивається, як чайка при дорозі, упадає за дітками, що розлізлись по стегу широкім, та ночами темними квилить та постіль дрібними вмиває* (І. Карпенко-Карий); *В своїй захисниці Василина вимолує долю* (М. Стельмах); *Я хліба не цураюсь і з добрими людьми братуюсь* (І. Котляревський). На прогнозування в позиції справа об'єктного поширювача, вираженого іменною формою з прийменником,

може впливати й морфемна структура дієслівного предиката: *Сіверяни накидалися на глібівців, як на своїх найлютіших ворогів, топтали кінями, рубали мечами, кололи списами, в'язали арканами* (В. Малик); *Недарма збіднілі народи відверталися від держав, що мали багато золота, й простягали руки до тих, що мали багато хліба* (В. Земляк); *Вслухайтесь, земле і небо, У рокіт страждань моїх* (В. Симоненко); ...з другої половини XIX століття ... писання віршів *прирівнюється до визвольної війни* (Ю. Андрухович).

Основний масив предикатів у реченнях з об'єктним типом префіксально-прийменникової кореляції утворюють дієслова зі значенням різноманітної активної фізичної дії: «напасти, кинутися на когось, на щось» (*накинутися, налетіти*), «відділити частину від цілого або один предмет від іншого» (*відбити, відломити*), «додатково виконати дію, доповнити до чогось» (*додати, дошити*), «зібрати разом, докупити, з'єднати в одне ціле» (*з'єднати, склеїти*) тощо. Периферію ж формують предикати стану (*закохатися, залюбитися*), процесу (*відвертатися, ухилитися*), якості (*відрізнятися, відходити*). Префікс у складі таких предикатів не вступає в «природну реакцію» [7, с. 253] з дієслівною основою, не використовує повною мірою свій локативний потенціал і прямує в бік об'єктної семантики. Наприклад: ргеф[від-/віді-/відо-/од-/оді-] (локативне значення «рух від початкової точки») → ргеф[від-/віді-/відо-/од-/оді-] (об'єктне значення «відокремлення від чого-небудь, узяття частини»), ргеф[на-] (локативне значення «рух у кінцеву точку») → ргеф[на-] (об'єктне значення «приєднання до чогось»), ргеф[до-/ді-] (локативне значення «рух до кінцевої точки») → ргеф[до-/ді-] (об'єктне значення «додатково провести якусь дію») тощо. Отже, перехід просторового семантичного типу префіксально-прийменникової кореляції в об'єктний залежить від значеннєвої структури префіксального дієслова-предиката.

У функції предиката, орієнтованого на експлікацію об'єктного конкретизатора, можуть виступати й дієслова руху, переміщення, каузально-моторної дії, префікс яких семантично підпорядкований кореневому елементові. Основним репрезентантом об'єктності в такому разі виступає правобічний поширювач. Іменники, що функціують у позиції справа від аналізованих предикатів, можна загалом диференціювати на дві групи. Першу з них утворюють локативні субстантиви, ідентифікувальною семою для яких є «дво-, тривимірний про-

стір». Це передусім найменування природних об'єктів, спеціалізованих територій, ландшафтів, покритих рослинністю, акваторій, сторін світу, континентів, країн, населених пунктів та їхніх частин тощо: ...[Олег і Роман] *увійшли у смужку рідкого лісу над угорською межею* (У. Самчук); *З-поза морів висувається вечір* (Б. Лепкий); *Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід* (О. Довженко); *З Чигирини в Переяслав Богдан одбуває, з бунчуками, хоругвами московців стрічає* (Українські народні пісні та думи). Другу групу формують нелокативні іменники – назви конкретних предметів, для яких сема «дво-, тривимірний простір» є індіферентною: *О, вже і горобці прилетіли до столу, – хіба я вас просив?* (В. Яворівський); [Семен Магазаник] *Скрадаючись, добрів до борсучих нір* (М. Стельмах); [Сонце] *Просто із-за куща викотилось, купою червоного вогню-жару росте-росте, верхній край уже блиску набуває...* (О. Гончар); *Стогне зірка, мов дитина хвора, Вириває руки з оповить* (Д. Павличко). Вони мають «майже не втрачені ознаки предметності» [9, с. 142]. Актуалізація власне-просторового значення в реченні з префіксально-прийменниковою кореляцією пов'язана з функціонуванням у позиції справа від предиката іменників першої групи. Якщо ж правобічний компонент утворюють іменники другої групи, виникають синкретичні об'єктно-локативні або локативно-об'єктні відношення: *І до труни з кленового безсмертя Шекспір підходить з глибини століть* (куди? до чого?) (І. Драч); *І кора дерева, і рука людини однаково темні і потріскані, однаково в зморшки кори і руки до самої крові в'їлася земля* (куди? у що?) (М. Стельмах); *Хто ж натягнув такі скажені струни на цю, таку струнку, віолончель* (куди? на що?) (Л. Костенко). Наближення до лівого або правого значеннєвого полюса синкретичної зони «об'єкт – простір» інколи встановити доволі складно. Функцію семантичного маркера часто виконує макроконтекст, як, наприклад, у реченні *Єлька забилася під брезент, зробивши з нього щось дуже схоже на курінь, закуталась, щоб швидше зігрітись* (куди? під що? → куди?) (О. Гончар). Слушною в цьому зв'язку видається процедура визначення об'єктного чи адвербіального характеру прийменниково-відмінкової форми за Р. Мразеком: «...якщо <...> позиція „проблемного” поширювача може бути еквівалентно зайнята хоча б одним виразно неproblemним поширювачем, то останній і визначає характер першого» [6, с. 55]. Відповідно до його концепції речення з префіксально-при-

йменниковою кореляцією, у яких можливою є альтернативна заміна приименниково-відмінкової форми прислівниками *туди, звідти*, слід інтерпретувати як такі, у яких зреалізовані адвербіальні семантико-синтаксичні відношення. В особний тип виокремлюють синтаксичні структури, у яких функцію припредикатного члена виконують назви істот. Їхньою специфікою є репрезентація об'єктних відношень, хоч інколи вони виявляють спроможність актуалізувати й адвербіальні відношення, що залежить від типу префіксально-приименникової кореляції, пор.: *Крізь пилуку, по багнуці, в холод і завію Прийде чистою до тебе біла моя мрія* (В. Симоненко); *...скрикнеш – знай, не доле тить Уже твій скрик тоді до мене* (О. Олесь) (об'єктні відношення) і *Табуни цих білих скакунів часом і зараз з тукотом пролітають повз Багляя, жене їх його буйна уява...* (О. Гончар); *Проведу з ним інструктаж і заскочу до тебе, щоб віддати гроші і показатись у «вікенді»* (В. Яворівський) (обставинно-об'єктні відношення).

У контексті аналізу семантики іменника правобічного конкретизатора варто звернути увагу й на лексеми – абстрактні назви, що, поєднуючись із приименником, «створюють дисгармонію між вимогами мовної системи та її мовленнєвої реалізації» [1, с. 215], призводять до переосмислення значення дієслова, яке внаслідок метафоризації втрачає експліцитну сему «рух»: *Ілюзія того, що зміна місця внесе зміни у суть життя, тримала мене, як на прив'язі* (М. Матіос); *Горда поема степового козацького зодчества [собор], вона щоразу хвилює тебе, щось навиває, відлунням далеких пісень входить у твою молодість* (О. Гончар); *Ти – горда дівчина – серед глухої ночі Врзаєш в вічність огненні, пророчи Слова з прийдешніх соняшних віків* (В. Симоненко). У таких реченнях іноді важко ідентифікувати тип семантико-синтаксичних відношень, оскільки переносне вживання дієслова засвідчує нівелювання локативного компонента, трансформацію локативних семантико-синтаксичних відношень в об'єктні. Крім того, помітною є тенденція до часткової або повної фраземізації конструкцій із префіксально-приименниковою кореляцією, у яких конкретні семантико-синтаксичні відношення опиняються поза увагою: *...для чого ти в пуд сала втираєш аж кілька фунтів соли* (М. Стельмах); *...із директором він [Іван] часом вступає в суперечки, особливо за оті протяги в цеху* (О. Гончар); *Ви вліпили прямо в десятку, мєм* (В. Симоненко); *...він [Юра] заглибився в спогади* (В. Підмогильний).

Аналіз різноманітних умов уходження об'єктного поширювача на засадах облігаторності в речення з префіксально-приименниковою кореляцією уможливорює вичленування її конкретних семантичних типів. Проаналізуємо один із них – «контакт з об'єктом».

Семантичний тип префіксально-приименникової кореляції «контакт з об'єктом» характерний для речень, у яких дієслівні предикати зі значенням контактної дії мають у своєму складі префікс *при-*, що вносить значеннєвий відтінок «з'єднати що-небудь» і корелює з приименником *до*. Вирізані основні носії валентності прогнозують у правобічній позиції іменники – назви істот, а також конкретних предметів, які мають горизонтальну, вертикальну, верхню, нижню поверхню: *Вона кинула мені ланцюжок, і я прив'язав його до старого кореня* (В. Близнець); *Леа зашарілася і притислася до нього* (Ю. Покальчук); *...хазяйська дочка притулила сопілку до губ* (О. Забужко); *Бліде обличчя прикипає до заліза* (І. Багрянний); *Бачу за морями молоді дороги, де припав до неба сіньюокий степ* (В. Сосюра).

Конструктивним центром речень із префіксально-приименниковою кореляцією семантичного типу «контакт з об'єктом» виступають також дієслова зі значеннями «напасти, кинутися на когось, на щось». Вони мають у своєму складі префікс *на-*, який корелює з однойменним приименником: *На мене напав дикий звір* (Ю. Покальчук); *Зголоднілі бояри і гридні відразу накинулися на смажену оленину* (В. Малик); *Налітала на споживу галич* (Н. Забіла); *Несподівано на Посем'я напала орда хана Кзи* (В. Малик). До складу правобічного поширювача входять зазвичай лексеми – найменування осіб, продуктів харчування, просторових об'єктів. Префіксально-приименникова кореляція $\text{pref[на-]} \leftrightarrow \text{rper[на]}$ характерна й для тих конструкцій, функцію предиката в яких виконують дієслова зі значенням «наштовхнутися, натрапити на когось, на щось», а припредикатного члена – різноманітні локативні й нелокативні іменники: *...[Рада] тепер наче наскочила на підводний риф* (О. Забужко); *Він наткнувся лицем на гострий лист* (І. Нечуй-Левицький); *Раптом нарти набігли на камінь* (М. Трублаїні); *...[ми] натрапимо на якийсь інший городок на Сулі* (В. Малик). Варто звернути увагу, що об'єктний правобічний конкретизатор у такому разі вказує на перешкоду, яка з'являється на шляху руху суб'єкта до кінцевої точки. Урахування цієї значеннєвої особливості запобігає сплутуванню аналізованої семантики з лативним значенням «напряму руху на поверхню ло-

кативного орієнтира», ускладненим об'єктним відтінком. Пор. у цьому зв'язку з наведеними вище речення: ...*навіщо йому намотувати залишки моїх нервів, як мотуззя, на руку* (М. Матіос); ...*Мілена ... натисла в спальні на першу-ліпшу кнопку на пульті* (О. Забужко).

У реченнях із префіксально-прийменниковою кореляцією виокремленого семантичного типу предикатами можуть виступати дієслова зі значенням «зібрати(ся) разом, до купи, з'єднати(ся) в одне ціле» (*зблизитися, зв'язати(ся), зговоритися, здружити(ся), з'єднати(ся), змішати(ся), зливати(ся), зчепити(ся), зшити, зіштовхнути(ся), склеїти(ся), сходитися* тощо). Їхня структура передбачає префікс *з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-*, який програмує облігаторний об'єктний компонент у формі орудного відмінка зі співвідносним префіксові прийменником *з/зі/із:* *Перевірка знань зливається з їх поглибленням, розвитком, застосуванням* (В. Сухомлинський); *Повзли сталеві танки з гулом, Змішали сонце із намулом* (Д. Павличко); *Людмила бігла за автобусом, але вже не чула дочки, зіштовхнулася з якоюсь бабусею* (В. Яворівський); *А ось кава із млинцями – о, зійшлись кінці з кінцями* (Д. Білоус). У складі припредикатного конкретизатора регулярно зафіксовано іменники – абстрактні назви, зрідка найменування істот.

Функцію основного носія валентності можуть виконувати дієслова активної фізичної дії або інтелектуальної діяльності, що сполучаються з префіксом *до-/ді-*. Він, маючи однакову з прийменником семантичну й звукову організацію, указує на об'єкт, до якого щось додається, який чимось доповнюється: *Сьомого поту зітру краплини, темної ночі додаю до днини, А докопаюсь-таки до щастя* (А. Малишко); *Взяли старий матеріал ... та й долипили до сюжету* (Українська правда, 2 червня 2010); *Той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї води* (І. Франко). Немає будь-яких обмежень щодо вживання субстантивів у правобічній позиції цих речень, виняток становлять лише локативні іменники.

Дієслова активної фізичної дії, інтелектуальної діяльності з префіксом *до-/ді-* можуть мати у своєму складі і постфікс *-ся*. Вони, реалізуючи значення «доведення дії до бажаного (позитивного) результату, шляхом докладання великих зусиль, долаючи труднощі» або «доведення дії до небажаного (негативного) і непередбаченого раніше для суб'єкта результату», приєднують іменникові форми з прийменником-корелятом *до*, який своєю семантикою ду-

блює та посилює значення префікса: *Копають день, копають два, на третій насилу Докопалися до муру Та трохи спочили* (Т. Шевченко); *Так, земля не раз плакала перед слінцем, що дорвався до якогось керівництва, зловживав ним у міру всіх своїх недалеких талантів* (М. Стельмах); *Поступлю я, тату, в суд або десь в урядники, таки в нашому місті. І од дому не одіб'юся, і до чину дослужуся* (І. Нечуй-Левицький). Репрезентація значення «бажаний результат» або «небажаний результат» залежить від семантики правобічного компонента, від наявності/відсутності в його значеннєвій структурі сем «позитивне явище», «негативне явище», а також від макроконтраксту. Цікавим фактом є тенденція до згортання валентності об'єкта на формально-синтаксичному рівні, коли речення повідомляє про тривалу, багаторазову дію, що спричинила негативні наслідки: *А обмолотилися, буряки стали копати та й докопалися – думали, що й попропадаємо з ногами: морозище ж такакий, а ми босі* (А. Головка); *Дотягався, що й стать тепер не може...* (В. Шевчук); *– Та й у тебе, Чубенко, тиф ... добігався на свою голову* (Ю. Яновський); *Дохазяйнувався. Сажать вас за такі штуки* (Гр. Тютюнник). Як стверджує Н. П. Гальона, у такому разі актуалізується сема «небажаний результат», а дієслово переміщення, стану, інтелектуальної діяльності найчастіше вживається в переносному значенні [5, с. 49–50].

Аналізуючи синтаксичні структури з кореляцією $\text{pref[до-]} \leftrightarrow \text{pref[до]}$ та із семантикою «доведення дії до бажаного (позитивного) результату, шляхом прикладання великих зусиль, долаючи труднощі», варто звернути увагу на той факт, що «на основі об'єктних відношень у реченнях із конкретними іменниками як наслідок розширення сфери керування можуть виникати відношення міри і ступеня» [3, с. 18]. Це явище спостережено тоді, коли у значеннєвій структурі субстантивів можна вичленувати сему «кількісна межа»: *Вистівала усі пісні, тебе сподіваючись, і доспівалася до сліз* (І. Нечуй-Левицький); *Не добалакались іще до краю* (В. Винниченко); *Доборолась Україна До самого краю, Гірше ляха свої діти Її розпинають* (Т. Шевченко); *Прощайте, більше не буду стояти ... достоялась уже, доходилась до краю!* (М. Старицький).

Префіксальне дієслово-предикат *ззирнутися*, яке вказує на виконання дії двома суб'єктами одночасно, сигналізує про можливість вияву в реченні префіксально-прийменникової кореляції об'єктного характеру $\text{pref[з-/зі-/зо-/із-/ізі-/с-/іс-]} \leftrightarrow \text{pref[з/зі/із]}$:

Йон ззирнувся з жінкою (М. Коцюбинський); ...[Маруся] промовила: «Чіт!» – та ззирнулася з ним [Василем] (Г. Квітка-Основ'яненко); ...[пан] ззирнувся з іншими панами (Б. Грінченко). Цей тип кореляції характерний і для синтаксичних структур із дієсловами на взіреть звирити, зіставити, зрівноважити, скорординувати, що позначають виконання дій одночасно щодо двох об'єктів та прогнозують у складі правобічного конститuenta іменники – абстрактні назви: *Спостереження допомагають зіставити інформацію, яку дає респондент, з об'єктивними фактами* (М. Кочерган); *Християнство зрівноважило тваринну (фізіологічну) частину людини з її духовною частиною* (День, 13 червня 2010). На нашу думку, її можна зарахувати до семантичного типу «контакт із метонімічним об'єктом».

Отже, у реченнях із префіксально-прийменниковою кореляцією, які описують об'єктну ситуацію, облігаторне входження правобічного поширювача мотивоване морфемною будовою дієслова-предиката активної фізичної дії, стану, процесу, якості. Якщо ж функцію основного носія валентності виконують дієслова руху, переміщення, каузально-моторної дії, формування об'єктного значення синтаксичної структури залежить від семантики правобічного поширювача. Перспективою дослідження, безперечно, буде ґрунтовний аналіз інших семантичних різновидів префіксально-прийменникової кореляції.

Література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Вовченко Г. И. Деривация словосочетаний с опорными глаголами с префиксом до- в современном украинском литературном языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Галина Ивановна Вовченко. – Ужгород, 1985. – 23 с.
4. Войцехівська В. Г. Придієслівне керування в сучасній українській мові (Словосполучення з префіксально-прийменниковою кореляцією) : дис. ... канд. филол. наук / Войцехівська Віра Григорівна. – К., 1969. – 342 с.
5. Гальона Н. П. Вияв валентних властивостей предиката у сполуках з префіксально-прийменниковою кореляцією / Н. П. Гальона // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені

М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць / відп. редактор А. П. Грищенко]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 43–54.

6. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы / Р. Мразек // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 50–62.

7. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В. М. Русанівський // Словотвір сучасної української мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 107–118.

8. Степаненко Я. М. Диференціація об'єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 – українська мова / Ярослав Миколайович Степаненко. – К., 2008. – 24 с.

9. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1968. – 216 с.

Svitlana Galaur

THE OBJECTIVE SITUATION AND ITS REPRESENTATION'S PECULIARITIES IN SENTENCES CONTAINING PREFIX AND PREPOSITIONAL CORRELATION

The article is the attempt to prove verbal predicate's prefix-prepositional correlation's active participation in semantic and syntactic composition of the sentence. The "contact with object" prepositional and prefix semantic type of correlation has been investigated consistently. The predicate's as well as position's on the right side filling-up specificity in syntactic structures with objective prefix-prepositional correlation got deep analysis.

Keywords: *objective semantic-syntactic relations, verbal predicate, prefix-prepositional correlation, prepositional and prefix semantic type of correlation.*

Светлана Галаур

ОБЪЕКТНАЯ СИТУАЦИЯ И ОСОБЕННОСТИ ЕЁ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРЕФИКСАЛЬНО-ПРЕДЛОЖНОЙ КОРРЕЛЯЦИЕЙ

Статья является попыткой доказать, что префиксально-предложная корреляция глагольного предиката принимает активное участие в семантико-синтаксической организации предложения. Исследован семантический тип соотношения приставки и предлога «контакт с объектом», обращено внимание на специфику заполнения предикатной и правосторонней позиций в синтаксических структурах с префиксально-предложной корреляцией объектного характера.

Ключевые слова: *объектные семантико-синтаксические отношения, глагольный предикат, префиксально-предложная корреляция, семантический тип префиксально-предложной корреляции.*

Надійшла до редакції 10.10.2014 р.